

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ АНТИЦИПАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В СТУДЕНТСЬКІ РОКИ

У статті досліджується антиципація як психологічний феномен у контексті професійної діяльності людини, здійснюється аналіз змісту антиципації та її взаємозв'язок із професійною ідентичністю студентів на різних етапах навчання. В емпіричному дослідженні використано методики з діагностики антиципації та професійної ідентичності, які дозволили встановити зв'язок між цими явищами в студентів.

Ключові слова: антиципація, антиципаційна спроможність, прогностична компетентність, професійна ідентичність, студенти, професійна діяльність.

Постановка проблеми. Соціокультурні трансформації та нестабільність суспільства актуалізують осмислення вимог до сучасної особистості професіонала, постає необхідність передбачення наслідків її діяльності, оскільки зростає значущість не лише можливих позитивних результатів, а й втрачених можливостей та помилок людини. Для системи вищої освіти проблеми формування професійних компетентностей, професійної ідентичності, активізації навчально-пізнавальної діяльності перебувають у площині навчального процесу, коли академічна успішність є відображенням рівня сформованості професійних знань, умінь та навичок. Варто зауважити, що антиципація та професійна ідентичність як особистісні якості можуть залежати від низки інших чинників, а їхній стан (рівень розвитку, статус) може не збігатися з навчальною успішністю студентів. Дослідження взаємозв'язків антиципації та професійної ідентичності студентів актуалізується у зв'язку із проблемами подальшого працевлаштування майбутніх фахівців та із кризовими явищами на ринку праці, проблемами організації навчально-виховного процесу відповідно до вимог до підготовки фахівців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Власне процес антиципації розглядається в наукових дослідженнях як результат того чи іншого процесу, що виникає до його реального досягнення та служить засобом зворотного зв'язку під час побудови дії (Б. Ломов, В. Менделевич, Н. Ничипоренко, Л. Регуш, В. Сурков) [4; 8; 9; 10; 11]. Потреба особистості «екстраполювати себе в майбутнє» досліджується в контексті адаптаційних властивостей, що дозволяють випереджати майбутнє (К. Абульханова-Славська, Л. Анциферова, І. Батраченко, В. Менделевич, Т. Нумчин, С. Посохова, Л. Регуш [2; 12; 15]. Б. Ломовим, Є. Поултоном, Г. Суходольським

виокремлено низку чинників, що визначають формування антиципаційного рішення. Установлено, що визначальними із цих факторів є передусім ті, що мають зв'язок із динамічними особливостями розвитку об'єктивного процесу [4; 5; 10; 11].

Мета статті – здійснити аналіз антиципації як наукової категорії, обґрунтувати її значення в професійній діяльності та дослідити проблему взаємозв'язку антиципації та професійної ідентичності студентів спеціальності «Галузеве машинобудування» на різних етапах навчання (I та V курсів).

Виклад основного матеріалу. Здатність прогнозувати, як будь-яка здібність людини, проявляється та формується в діяльності, має свої природні передумови розвитку, що зумовлені суспільно-історичними чинниками. Передбачення – це інформаційний, когнітивний аспект випереджального відображення, властивий живій матерії [1; 2; 3; 11]. Поруч із дефініціями «прогностична компетентність» та «антиципаційна спроможність» досить часто в психологічній літературі вживаються такі терміни, як «антиципація», «ймовірне прогнозування», «попереджувачий синтез», «настанова», «модель бажаного майбутнього», «оперативна надбудова», «акцептор результату дії, випереджаче відображення», «нервова модель стимулу», «екстраполяція», «попереджувальна поведінка» [11; 13; 14]. Прогностичну компетентність розглядають як полідетерміновану властивість, що в методологічному плані може поєднувати в собі основні види детермінації психічного – фізіологічний, феноменологічний, соціально-практичний та ситуативний, а значить, є здатністю людини передбачати перебіг подій, власних дій, переживань, вчинків інших і, відповідно, будувати діяльність на підставі адекватного ймовірного прогнозу. Поняття прогностичної компетентності входить у систему загальнопсихологічних категорій та може бути проаналізовано як властивість

особистості, її здібність, як психічний процес, як діяльність. Згідно з дослідженнями низки науковців [8; 9; 10; 11], прогностична компетентність є відносно незалежною, автономною характеристикою особистості серед інших її властивостей; взаємозв'язок з останніми має нелінійний, багатомірний, опосередкований характер, тому можна вважати, що дана компетентність людини – це психологічно неоднорідний феномен, який має вплив на адаптацію та регуляцію поведінки індивіда [8; 9; 10; 11].

Розгортання досліджень проблеми антиципації у множинних напрямках чітко визначило основні особливості даного феномена. По-перше, антиципація існує як властивість особистості, але актуальною вона стає, коли розгортається як психічний процес [13; 15; 16]. По-друге, дана властивість проявляється у вигляді довільної, усвідомленої та цілеспрямованої активності, має статус діяльності і, відповідно, може бути проаналізована з погляду структури діяльності через опис її мотивів, завдань, цілей, дій [16]. По-третє, антиципація певним чином формує ставлення до майбутнього, є інструментом взаємодії суб'єкта з майбутнім і може бути ідентифікована як форма пізнання останнього [14; 16].

У довідковій літературі *антиципація* розглядається як здатність людини передбачати перебіг подій, власних дій і вчинків оточення, структурувати діяльність на основі адекватного ймовірного прогнозу [1]. Це визначення практично збігається з розумінням антиципації Б. Ломовим та Є. Сурковим, які, досліджуючи антиципацію в структурі діяльності, визначають її як здатність діяти й ухвалювати ті чи інші рішення з певним просторово-часовим упередженням стосовно очікуваних майбутніх подій [4; 15].

Як найважливішу функцію антиципації вони визначають когнітивну. Оскільки антиципаційна спроможність є важливим складником когнітивної моделі «Я-концепції» особистості, то вона підлягає формуванню і розвитку [15]. На думку П. Анохіна, М. Бернштейна та Б. Ломова, найважливіше завдання антиципаційних механізмів полягає у формуванні мети діяльності та її конкретизації на окремі дії, щоби сприймати всі чинники діяльності та, відповідно, гарантувати її ефективність та безпеку. Мета – це ідеальна форма майбутнього результату, яка формується в людини до початку діяльності і впливає на весь її зміст. Тобто процес формування людиною мети базується на її здатності до передбачення. Усвідомлення людиною її мети співвідноситься із системою мотивів її професійної діяльності. А мотив, у свою чергу, формується в результаті певної потреби людини і виражає її готовність до цілеспрямованої дії [3; 15].

Інтегративне місце прогностичної спроможності людини в загальній структурі психічного відображення полягає в забезпеченні гармонії психічного

світу людини, виступає запорукою успішного особистісного потенціалу. Оскільки саме особистісний потенціал відображає міру подолання особистістю обставин, здібність людини виконувати заплановане незалежно від зовнішніх умов, зокрема й несприятливих, певною мірою подолання особистістю самої себе, тому актуальна проблема передбачення та побудови майбутнього саме в аспекті ризикованої поведінки особистості [6; 7].

Антиципація як психологічний феномен у його різноманітних формах має універсальне значення для всіх сторін діяльності людини [8; 14]. Для людини типовим є не тільки відображення теперішнього, не тільки збереження минулого, але й активне оволодіння перспективою майбутнього. Діяльність людини має цілеспрямований характер, що виступає на початку діяльності у свідомості людини як уявлення про очікувані нею результати, про майбутні зміни навколишнього оточення чи про результати власних дій. Усі ці образи майбутнього ґрунтуються на минулому досвіді та мають імовірнісний характер. Саме прогноз є ланкою між оцінкою наявного стану об'єкта й організацією засобів і способів впливу на нього. Така взаємозалежність елементів призводить до розуміння прогнозу як основи регулювання поведінки й активності індивіда. Спрямованість у майбутнє, яка опосередкована минулим, забезпечує свідому цілеспрямовану діяльність особистості.

На думку вченого І. Батраченка, антиципація є темпорально орієнтованою формою організації психічного, яка призначена для відображення, проектування, упередження й опрідметнення майбутнього, а її поява, розвиток та функціонування зумовлені виокремленням структурно-психічних підсистем, що відображають реальність у межах часових модусів – минулого (ретроспекція), теперішнього (презентоспекція), майбутнього (антиципація) [2].

До проблеми дослідження антиципації професійної діяльності зверталися вітчизняні науковці, розглядаючи означену проблему в рамках фахової підготовки студентів у вищих закладах освіти. На думку Н. Мельнік, професійна підготовка студентів щодо формування прогностичної компетентності (здібності до антиципації) має містити такі блоки, як результативний, процесуальний, фасилітативний та організаційний [7]. Автор наголошує на тому, що в процесі формування антиципаційних здібностей у результативному блоці фахової підготовки мають розкриватися об'єднані ознаки, риси професійної ідентичності, її змістовно-функціональна складова частина саме в часовій перспективі. У процесуальному блоці має розвиватися гармонізація і послідовність часової перспективи, розкривається особистісне ставлення людини до життєвого часу. Наступний, фасилітативний, блок складається із системи

заходів, спрямованих на розвиток антиципації у студентів, що пов'язані з поступовим і поетапним розвитком цілепокладання в професійній діяльності, моделювання власних можливостей і перспектив та обмежень у професії та кар'єрі, побудови професійних альтернатив, майбутнього образу професійного «Я». Останній етап, що полягає в організаційному, методичному та психологічному супроводі майбутніх фахівців, покликаний забезпечити формування статусу досягнутої (або вираженої, сформованої) професійної ідентичності [7].

Н. Мельнік (2013 р.) у своєму дослідженні також зазначає, що суб'єктивне ставлення до часу, якість ознак образу майбутнього, часової перспективи (що, у свою чергу, складається з низки компонентів, серед яких довжина, глибина, ступінь структурованості, рівень реалістичності, настанови особистості щодо суб'єктивного часу тощо) зумовлюють успішність / неуспішність формування професійної ідентичності [6; 7]. Вона також наголошує на тому, що провідну роль у становленні професійної ідентичності відіграє антиципація, яка розкривається в здібності індивіда проектувати, моделювати власний образ у майбутньому. Від антиципації залежить розвиток соціального, особистісного та професійного статусів, що демонструють результати емпіричного дослідження [6; 7].

Аналіз стану вивчення означеної проблеми показав, що сьогодні проведено багато емпіричних досліджень щодо встановлення фундаментальності поняття прогностичної компетентності, проте недостатньо дослідженою залишається роль антиципації в прояві та реалізації професійної діяльності особистості.

Проведення діагностики антиципації з використанням методик В. Менделевич і Л. Регуш на I та

V курсах і встановлення антиципаційної спроможності/неспроможності (особистісно-ситуативна, просторова, часова, загальна), прогностичної компетентності (здібності до антиципації діяльності) за показниками аналітичності, усвідомленості, гнучкості, перспективності, доказовості та загального рівня антиципації супроводжувалося дослідженням професійної ідентичності за методиками А. Азбель, Л. Шнейдер. Аналіз дозволив виокремити групи з різними рівнями та показниками антиципації. Антиципація (прогностична компетентність, здібність до прогнозування) вивчалася за такими показниками: особистісно-ситуативна, просторова, часова, загальний рівень антиципаційної спроможності, аналітичності, усвідомленості, гнучкості, перспективності, доказовості та загального рівня антиципації, планування, моделювання, програмування, оцінювання результатів, гнучкості, самостійності, загального рівня саморегуляції.

Відповідно до мети дослідження сформовано вибірку респондентів, яку склали студенти спеціальності «Галузеве машинобудування» (автомобільний та механічний факультети, I та V курси, ХНАДУ) у загальній кількості 80 осіб.

Теоретичний аналіз проблеми професійної ідентичності в контексті сучасних досліджень дозволив виокремити критерій результативності процесу набуття певних статусів професійної ідентичності – антиципаційна компетентність. Спираючись на теоретичні положення про те, що антиципація є чинником формування професійної ідентичності, ми намагалися встановити взаємозв'язки між критеріями і показниками цих явищ на різних етапах навчання студентів.

Зв'язок між професійною ідентичністю й антиципацією можна простежити, якщо зіставити кількість студентів із різними статусами професійної

Таблиця 1

Розподіл респондентів за статусами професійної ідентичності й антиципаційною спроможністю (I курс)

Статуси професійної ідентичності	Кількість студентів	Кількість у %	Антиципаційна спроможність	Антиципаційна неспроможність
Передчасна	–	–	–	–
Дифузна	–	–	–	–
Мораторій	3	7,5	100%	–
Досягнута	4	10	75%	25%
Псевдопозитивна	33	82,5	69,7%	30,3%

Таблиця 2

Розподіл респондентів за статусами професійної ідентичності й антиципаційною спроможністю (V курс)

Статуси професійної ідентичності	Кількість студентів	Кількість у %	Антиципаційна спроможність	Антиципаційна неспроможність
Передчасна	–	–	–	–
Дифузна	2	5	–	100%
Мораторій	1	2,5	100%	–
Досягнута	13	32,5	100%	–
Псевдопозитивна	24	60	83,3%	16,7%

Таблиця 3

Розподіл респондентів за статусами професійної ідентичності та рівнями прогностичної компетентності (I курс)

Статуси професійної ідентичності	Рівень загальних здібностей до прогнозування		
	Низький	Середній	Високий
Мораторій	–	66,7%	33,3%
Досягнута	–	100%	–
Псевдопозитивна	–	90,1%	9%

Таблиця 4

Розподіл респондентів за статусами професійної ідентичності та рівнями прогностичної компетентності (V курс)

Статуси професійної ідентичності	Рівень загальних здібностей до прогнозування		
	Низький	Середній	Високий
Дифузна	–	100%	–
Мораторій	–	100%	–
Досягнута	–	69,2%	30,8%
Псевдопозитивна	–	45,8%	54,2%

ідентичності, які мають різну антиципаційну спроможність. Дане зіставлення та порівняння у відсотках студентів міститься в таблицях 1 і 2.

З даних двох таблиць видно, що є тенденція до того, що за більш сформованої професійної ідентичності спостерігається більша антиципаційна спроможність. Особливо це помітно в студентів V курсу. Варто зазначити, що серед студентів V курсу виявився лише один зі статусом професійної ідентичності мораторій. Це можна пояснити тим, що на завершальному етапі навчання в студента зберігається тенденція виходу із кризи професійного самовизначення, відбувається усвідомлення того, що він або точно буде здійснювати майбутню професійну діяльність відповідно до отримуваної спеціальності, або точно цього робити не буде, оскільки обрана професія не відповідає його внутрішнім потребам.

Звертає на себе увагу те, що на V курсі значно більше студентів з досягнутою професійною ідентичністю (32,5%) порівняно з 1 курсом (10%).

Тенденція до псевдопозитивної ідентичності зберігається на I і на V курсах (відповідно 82,5% і 60%), що вказує на стабільне заперечення студентами власної унікальності або, навпаки, її амбіційне підкреслення з переходом у стереотипію, а також порушення механізмів ідентифікації та відокремлення в бік гіпертрофованості, порушення часової пов'язаності життєвого шляху. Варто зазначити, що порівняно з досягнутою ідентичністю в студентів, які перебувають у статусі псевдопозитивної ідентичності, наявна антиципаційна неспроможність як на I курсі, так і на V (30,3% та 16,7% відповідно).

Далі зіставлено дані за рівнями загальних здібностей до прогнозування (антиципаційна компетентність) у студентів із різними статусами професійної ідентичності. Ці дані щодо студентів, у відсотках, містяться в таблицях 3 і 4.

З даних цих двох таблиць видно, що для значної більшості студентів характерний середній рівень здібностей до прогнозування, а студентів із низькою здібністю до прогнозування ні на I, ні на V курсах не виявлено.

Зауважимо, що на I курсі третина студентів зі статусом мораторій проявили високі здібності до прогнозування, які на V курсі проявили третина студентів із досягнутою профіідентичністю та більше половини – із псевдоідентичністю. Можливо, для студентів I курсу зі статусом мораторія, коли професійна ідентичність інтенсивно розвивається, прогностичні здібності є затребуваними. А на V курсі це ж саме відбувається в тих, у кого сформована досягнута чи псевдоідентичність.

Висновки. Спираючись на існуючі теоретичні підходи до вивчення проблеми антиципації, встановлено, що вона виступає як психологічний феномен у його різноманітних формах та має універсальне значення для всіх сторін діяльності людини. У разі порушень антиципаційної компетентності людина втрачає орієнтацію у напрямках розвитку своєї професійної ідентичності та бачення свого місця в професійній спільноті та професійній діяльності загалом. Підходячи до процесу оптимізації професійної ідентичності, необхідно звернути увагу на вміння регулювати свою діяльність, ставити цілі і їх усвідомлювати, прогнозувати наслідки й очікувані позитивні результати; підвищення рефлексивної здатності до розвитку професійних знань, умінь та навичок. Встановлено, що в студентів із більш сформованою професійною ідентичністю спостерігається більша антиципаційна спроможність (особливо це помітно в студентів V курсу). Перспективою подальших досліджень є вивчення відмінностей в антиципації та професійній ідентичності в студентів на різних етапах навчання.

Література:

1. Базилевич Т. Антиципация в структуре действий различного замысла. *Психологический журнал*. 1988. Т. 9. № 3. С. 121–131.
2. Батраченко І. Антиципация як продукт еволюції. *Науковий вісник Південноукр. держ. пед. ун-ту ім. К.Д. Ушинського*. 2009. № 1. С. 44–50.
3. Белинская Е. Временные Аспекты «Я» концепции и идентичности. *Мир психологии*. 1999. № 3. С. 140–147.
4. Ломов Б., Сурков Е. Антиципация в структуре деятельности. Москва : Наука, 1980. 279 с.
5. Мащенко Н. Соціально-психологічні чинники становлення професійної самосвідомості студентів технічних університетів : автореф. дис. ... канд. соц. наук: 19.00.05. Київ, 2005. 19 с.
6. Мельник Н. Антиципация студентами гуманітарних спеціальностей своєї професійної ідентичності: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2011. 22 с.
7. Мельник Н. Антиципация компетентність як фактор становлення професійної ідентичності. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 20. С. 385–395.
8. Менделевич В. Антиципационные механизмы неврозогенеза. *Психологический журнал*. 1996. № 4. С. 107–115.
9. Менделевич В., Граница А. Прогнозирование будущего и механизмы неврозогенеза. *Неврологический вестник*. 2013. Т. XLV. Вып. 4. С. 42.
10. Ничипоренко Н., Менделевич В. Феномен антиципационных способностей как предмет психологического исследования. *Психологический журнал*. 2006.. Т. 27. № 5. С. 50–59.
11. Ничипоренко Н., Менделевич В. Феномен антиципационных способностей как предмет психологического исследования. *Психологический журнал*. 2006. Т. 27. № 5. С. 50–59.
12. Регуш Л. Психология прогнозирования: успехи в познании будущего. Санкт-Петербург : Речь, 2003. 352 с.
13. Солобутина М. Антиципационная состоятельность в структуре профессиональной компетентности. *Вестник ТГГПУ*. 2009. № № 2–3 (17–18).
14. Сумина Н., Ничипоренко Н. Взаимосвязь антиципационной состоятельности с личностными свойствами. *Российский психологический журнал*. 1996. № 4. С. 107–115.
15. Сурков Е. Процессы антиципации и их организация в деятельности человека: автореф. дис. ... докт. психол. наук: 19.00.01. Ленинград, 1985. 37 с.
16. Шестопалова К. Особистісні чинники прогнозування майбутнього. *Вісник Дніпропетр. ун-ту*. Серія «Психологія». 2010. Т. 18. Вип. 16. № 9/1. С. 131–138.

Чепурная В. А. Исследование проблемы антиципации личности в контексте становления профессиональной идентичности в студенческие годы

В статье рассматривается антиципация как психологический феномен в контексте профессиональной деятельности человека, осуществляется анализ содержания антиципации и ее взаимосвязи с профессиональной идентичностью студентов на различных этапах обучения. В эмпирическом исследовании использованы методики по диагностике антиципации и профессиональной идентичности, которые позволили установить связь между этими явлениями у студентов.

Ключевые слова: антиципация, антиципационная способность, прогностическая компетентность, профессиональная идентичность, студенты, профессиональная деятельность.

Chepurna V. O. Investigation of the problem of personality anticipation in the context of the formation of professional identity in student years

The article deals with anticipation as a psychological phenomenon in the context of human professional activity, analyzes the content of anticipation and its interrelation with the student's professional identity at different stages of study. In the empirical part of the investigation, methods have been used to diagnose anticipation and professional identity, which allowed to establish a connection between these phenomena among the students.

Key words: anticipation, anticipatory ability, prognostic competence, professional identity, students, professional activity.